

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін, факультет № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Філософія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 «Психологія» (практична психологія)

за темою: Філософія культури.

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,
доктор філософських наук, професор Шаповал Володимир Миколайович

Рецензенти:

Професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ХНУВД, доктор
філософських наук, професор Тягло О. В.

Професор кафедри культурології і медіакомунікацій Харківської
державної академії культури, доктор філософських наук, професор Панков
Г.Д.

План лекції

1. Культура: сутність та структура.
2. Людинотворча сутність культури
3. Історичні колізії культури

Текст лекції

1. Культура: сутність та структура.

У 50-ті роки американські культурологи А. Кребер і А. Клакхон називали 164 визначення поняття культури і близько 100 спроб теоретичного обґрунтування культури. Згодом, через двадцять років, французький культуролог А. Мольт навводить уже 250 варіантів визначення культури. У сучасній філософії їх є близько 500. І тут немає нічого дивного. Культура – складне і багатогранне явище, а складний предмет передбачає і різноманітні його визначення.

Поняття культури походить від латинського «*agricultura*», що означає оброблення ґрунту, тобто зміна у природному об'єкті під впливом зусиль людини, що якісно відрізняється від змін, викликаних природними причинами. У первісному змісті терміну культура уже виражена її важлива особливість – людське начало, єдність людини та її діяльності. Така особливість культури пізніше розвивається у різних філософських школах. На думку Макса Вебера, культура – це сукупність духовних символів, що не підпорядковані ніякій утилітарній меті. За Ж. Маритеном, основою цінного в культурі є релігія. Французький етнолог-структураліст Клод Леві-Стросс вважає основним надбанням культури мову, систему знаків, комунікацію, що можна перекласти і зрозуміти.

За наявності відмінностей у визначенні культури у ній чітко простежується думка про примат духовних основ над матеріальними, розуміння культури як духовної діяльності людей, системи ідей, символів, традицій, типів мислення та ін. Саме тут ахіллесова п'ята усієї західної культурології - недооцінка матеріальної основи культури як соціального явища, що неминуче призводить до однобічного її розуміння, спотвореного уявлення про значення і функції культури в житті суспільства. Тут же джерела концепції песимістичного протиставлення культури і цивілізації, кризи цивілізацій, майбутніх світових катастроф. Уже здоровий глузд свідчить про органічну єдність матеріального і духовного, об'єктивного і суб'єктивного, необхідного і випадкового в культурі. Виключення одного з компонентів призводить до спотвореного уявлення про культуру як цілісне явище. Наукове розуміння культури формується через інтерпретацію усіх факторів, що виявляються у різних сферах життєдіяльності суспільства і втілюються у характері, поведінці, стилі життя особи, особистості. Для зближення явища культури важливим є уявлення про межу. Визначення береться тут у буквальному розумінні як обмеження, тобто завдання або

встановлення межі.

Межа, що відділяє культуру від натури, має не тільки просторовий зміст: оброблене поле відмежовується від чогось безформного. Ця межа проходить і через людину. У плоті дрімають стихії природи. Для позначення вітальних сил існує цілий ряд слів: потяг, хтивість, схильність, мотив, спонукання тощо. Іноді вживають слово інстинкт. Фрейд З. запропонував поняття лібідо. До сильних почуттів належать, звичайно, голод, жага, сексуальний потяг. Мова йде про поклик природи, потяг до задоволення базових вітальних тобто життєвих потреб, що важко подолати. Поняття сила волі виникає як відображення тієї людської (культурної) міцності, здатної блокувати, а частіше приборкувати потяг. Приборкувати не означає усувати; тримати в уздечці - не означає не давати рухатися. Вищим за людину є ангели, у яких взагалі відсутні потяги, нижче людини стоїть звір, поведінка якого повністю визначається фізичними потягами. Ніяка соціалізація повністю не пригнічує потяг: людина не може вийти із тіла і жити як чистий дух. Фрейд З. підкреслював репресивність культури, вважаючи, що конфлікт культури і природи в людині призводить до патології психіки. Та така точка зору не популярна. Зміст, сенс культури не в репресії, а в правилах, що встановлюють межі, а також способи і засоби задоволення вітальних потягів. Апостол Павло писав: «Закон - духовний, а я - з плоті, віддаюся гріху. І тому не те роблю, що хочу, а що ненавиджу, те роблю». Закон тут - культура у розумінні З. Фрейда. Потяги розуміються як щось негативне. Сучасна філософська антропологія не така сувора до людини. Німецький філософ Макс Шелер зауважив, що «людина повинна навчитися терпіти саму себе. В тому числі і ті нахили, які вона вважає дурними і згубними». Справа у тому, що безпосередня боротьба проти волі сил викликає зворотний ефект: потяги посилюються і набувають однобічної орієнтації. Вихід у тому, щоб переключити енергію людини на реалізацію проблем, що визнаються її совістю гідними.

Отже, культуру можна розуміти як засвоєну поведінку, спільну для людей певного суспільства - поведінку, в основі якої лежать базові вітальні дії. Не акцентуючи дії, неможливо зрозуміти суті культури. Їх не уникнути. Без них немає людини. Культура забезпечує їх регламентований перебіг, а також переведення у символічний або ігровий план, переведення агресії у спорт. Тут слід відзначити явище реабілітації тілесного початку у сучасному житті. Холодно розумний зразок (парадигма) - зразок людини минулих століть, що зводить дух до думки, поступається зразку (парадигмі) чуттєво-тілесній, терпимій до вітальних потягів. І все-таки цивілізуюча роль розуму не послаблюється. Залишається актуальною думка Гегеля: «рефлексія, звернена на потяги, уявляючи, оцінюючи, зіставляючи їх один з одним, а потім з їх засобами, наслідками і з цілісним їх задоволенням - із щастям, привносить у такий матеріал формальну загальність і очищує його таким зовнішнім способом від його брутальності і варварства. У такому виявленні загальності мислення і полягає абсолютна цінність культури».

У понятті культури розрізняють рівні: повсякденний, науковий і

філософський. Повсякденний – включає засвоєння людиною культурних норм побуту, праці, відпочинку. Літературу, мистецтво, театр, морально-естетичне виховання. Сюди ж, звичайно, відносять процеси освіти підростаючого покоління. Суспільні науки (історія, археологія, етнографія) вкладають у поняття культура характеристики, притаманні таким явищам, як соціум, мова, етнос, а також те, що відрізняє їх рівнями розвитку або якісного стану. Певний зміст у наукове розуміння культури вносить наука. Філософський підхід до дослідження культури враховує результат її вивчення конкретними науками. Вивчення культури опосередковане специфікою філософії - особливої форми суспільної свідомості і пізнання і полягає в осмисленні дійсності через узагальнений погляд на світ, місце і роль у ньому людини, а також через пізнання загальних законів розвитку природи, суспільства і мислення. Такий підхід до культури не може бути зведений до одного або кількох природних або соціальних уявлень. Для філософії, що охоплює світ повністю, цілком, власне, і виступає світом людської культури.

Крізь призму філософського світогляду культура і діяльність розглядаються в узагальнених характеристиках як форма, результат, спосіб зв'язку людини з дійсністю, самоствердження людини, прояв і ствердження суттєвих сил людства, оскільки способом існування людини є праця, саме вона – головне джерело культури. У процесі трудової діяльності людина перетворює природні речі в необхідні для життя блага. Не будь-яка діяльність людини є культуротворчою, а лише та, що втілюється адекватно закономірностям природи (речі). Завдяки такому підходу всебічно розкриваються суть речей, властивості і відносини предметів. Людина може змінювати і перетворювати природу, враховуючи її закони, а не діяти всупереч їм. У такому разі праця стає способом однобічного утилітарного споживання природних ресурсів з метою отримання максимальної користі. Така праця руйнує природу, а разом з нею і культуру.

Культура – це процес і результат реалізації у природі людської мети відповідно до законів природи, сфери опанування природи та її олюднення. Звичайно, такий процес можливий тільки у суспільстві і через суспільство. Предмет стає потрібним людині, набуває соціальної властивості, тому що має природний і суспільний зміст. Суспільне послідовно входить у предметну сферу культури як якісна характеристика, міра людського у соціумі, міра гуманізації культури. Створені матеріальні і духовні цінності, що, безумовно, мають людський вимір, у певних соціальних умовах поділяються на культуру і антикультуру. Як явище культури, цінності виступають лише у тій мірі, в якій сприяють розвитку суттєвих сил людини, творчих потенцій особистості. Культура виступає своєрідною нормою суспільно-історичного процесу у розумінні його людського, гуманного і творчого змісту, певною сферою, де об'єктивні знання і закони підкоряються людській меті, задовольняють людські потреби. Такий аспект дозволяє виділити три філософських значення поняття культури: по-перше, можна впевнено говорити, що культура є лише тим, що сприяє утвердженню людини як розумної істоти, розвиває її суттєві

сили, здібності, підносить особистість. По-друге, неосмислена, непізнання річ (ідея, процес, ставлення) - своєрідна річ-у-собі - не предмет культури, тому її потенціал не може адекватно використовуватися в культурі. По-третє, предмети, що випали з практики спілкування з людиною, суспільством, втрачають загальнокультурний зміст. Нормальне функціонування культури передбачає безпосередньо життєву реалізацію, відкритість цінностей для людини. Якщо немає людини без праці, то не може бути і культури без людини, її суспільно-особистісних зв'язків, відношень, практичної і творчої діяльності. Культура стає істинною тоді, коли входить в життя, у звички особистості, виявляється у всій сукупності соціальної діяльності, у практиці повсякденної поведінки. Суть культури полягає в процесі створення і розвитку суспільної людини в ім'я реалізації родової людської природи за допомогою усіх створених матеріальних і духовних засобів, всього багатства суспільних відносин і форм.

2. Людинотворча сутність культури

У філософії культура виступає не окремою сферою суспільного життя, а суспільством, якщо розглядати людину як суб'єкта діяльності, проявом її властивостей і обдарувань. Культура уособлює творчу діяльність у предметах, необхідних для життєдіяльності людини, виступає втіленням створених людьми матеріальних і духовних цінностей. Культура - певна суть людини. Міра розвитку культури визначається мірою розвитку життєдіяльності людини. Життєдіяльність людини втілюється, насамперед, у безлічі створюваних матеріальних і духовних речей: у нових засобах праці, нових продуктах харчування, нових елементах матеріальної інфраструктури побуту, виробництва, нових наукових ідей, політичних та ідеологічних концепцій, релігійних вірувань, моральних регуляторів.

У процесі творчої людської життєдіяльності розвивається весь комплекс соціально-політичного буття людини: складаються нові соціальні спільності і стосунки між ними, ефективніші форми урядування і самоврядування у суспільстві, нові інституцізовані структури духовного виробництва, зв'язки між різними народами і державами, нові інформаційні канали та ін. У результаті активної людської життєдіяльності розвиваються, збагачуються усі суспільні форми життя, прогресує суспільство як складний соціальний організм. Отже, культура є вираженням досягнутого людиною рівня історичного прогресу. І навпаки, за словами Йоганна Гете, мірою культурного світу є тріумф виключно людського, усе має значення лише остільки, оскільки носить гуманний характер. Інтеграл культури - людина і людяність. Людина існує, функціонує, творить, виступаючи суб'єктом перетворення природи. У процесі своєї життєдіяльності людина виробляє, створює не тільки зовнішні предмети, ідеї, соціальні явища, але й змінює соціальний світ своєї життєдіяльності, а, отже, і себе. Так що, у людській життєдіяльності присутні два різні потоки: в одному виробляються форми спільності, а в другому - людина. Життєдіяльність людини - це цілісний потік, що становить два рівні, нерозривно взаємозв'язаних і

опосередковуючих один одного: перетворення суспільних форм і розвиток суспільної людини. Культура - це культ людського буття, творення людини з наявного буття.

Люди́нотворча, гуманістична суть культури розкривається через пізнання соціальних функцій. Основні соціальні функції культури: пізнавальна, комунікативна, прогностична, регулятивна, ціннісно-орієнтована. Усі вони органічно взаємопов'язані. Культура - цілісне явище. Цілісність виявляється у єдності всіх елементів, що створюють її структуру, а також функціонально. Функціональна єдність зумовлена люди́нотворчою суттю, що дозволяє говорити про інтегративну і генералізуючу функції культури. У такій якості виступає люди́нотворча функція. До люди́нотворчої суті культури філософи прийшли не відразу. Є багато підстав стверджувати, що першим був Цицерон. Розглядаючи ораторське мистецтво як найбільш повний прояв культури, видатний римський філософ побачив спосіб піднесення, самоствердження особи. Ораторське мистецтво надихає особу. Культура розвиває особу, і в цьому, гадав Цицерон, полягає її головна функція. Таку позицію розділяли філософи епохи Відродження, мислителі Нового часу Т. Гоббс, І. Гердер, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, французькі матеріалісти XVIII ст. Люди́нотворчу суть культури відзначали Кант і Гегель. У працях цих мислителів ідея органічної єдності людини і культури набула найширшого обґрунтування. Вже на матеріалістичному ґрунті це знайшло розвиток у Карла Маркса, у працях якого простежується глибоке розуміння внутрішньої гуманістичної суті культури, спрямованості на розвиток особи, єдності культури і особистості.

Культурну розвиненість людського суспільства слід ставити в залежність від розвиненості процедур, які переводять біологічні форми поведінки у символічний план і замінюють, зокрема, фізичні перешкоди на символічні заборони. Перед в'їздом до лісу можна вирити рів, а можна поставити знак, який забороняє рух. І одне, і друге - перешкода: одна фізична, друга культурна. Рів адресований будь-якій тілесній істоті, знак - тільки символічній, тобто здатний продукувати знаки і розуміти їх. На світанку капіталізму незадоволений робітник розбивав машини. Пізніше робітник просто припиняв роботу, виражав незадоволення, працюючи з нарукавною пов'язкою. Розвинене людське суспільство за своєю суттю комунікативне, символічна діяльність займає провідне місце. Через символи людина усвідомлює свою соціальну природу. Соціальність означає спільність або множинність, але скріплена комунікативною взаємодією. У символічному акті вбачається духовність як абстрагування від фізичної необхідності. Культура починається не з питання «бути чи не бути?», а з питання «як бути?».

У цьому також є множинність, різноманітність. В одному співтоваристві на могилу покладають червоні троянди, а в другому — білі. І тут же є символічність культурного акту: може мати різний зміст. Між тим дія, фізично визначена, не має значення, бо однозначна. У символічності культурного акту - свобода, непередбаченість, різноманітність. І у цьому

полягає творча сутність людини.

Сама здібність поділяти на суще і належне вказує на наявність свідомості. Тільки та істота, що має таку здібність, має і свідомість. Поняття цінності має такий же масштаб, що й поняття матерії. Якщо матерія - загальна властивість природних тіл, то цінність - загальна властивість культурних об'єктів. Маючи справу з буттям, намагаємося відповісти на питання «що є?». Цікавлячись людським ставленням до того, що існує, переходимо у сферу цінностей. Мова йде про стосунки, що ґрунтуються на бінарних позиціях: правильне - неправильне, моральне - неморальне, красиве - потворне, розумне - нерозумне, корисне - шкідливе, гарне - погане та ін. Культура охоплює певний набір цінностей. Щоб виявити їх, треба довідатися, що шанується людьми, «перед чим людина хоче вклонитися» (Ф.М. Достоевський), що людина засуджує, до чого прагне, у що вірить, чому навчає дітей. Конкретними дослідженнями такого роду займаються культурологи і соціологи. Виявлені головні цінності американської культури - особистий успіх, активність і наполеглива праця, ефективність і корисність, віра в прогрес, повага до науки і техніки, прагнення до оволодіння багатьма різноманітними речами. Цінності історично мінливі. Особливо різка їх зміна відбувається у періоди таких соціальних катаклізмів, як революції. Це не означає, що за короткий час одні цінності повністю змінюються іншими. Певна система цінностей проголошується соціальною спільністю, яка здійснила революцію, як така, що відповідає духові сучасності. Створюються умови для укорінення їх у суспільній свідомості. Звичайно, успіх можливий тільки за наявності соціального очікування. Ніякими зусиллями неможливо впровадити цінності, які не відповідають духові народу. Українське суспільство переживає щось подібне. Цінності, що проголошені у свій час комуністами, відходять на другий план. Посилено рекламуються ліберальні цінності: незалежність і самостійність особи, ініціативність і відповідальність, уміння багато робити добровільно і не втручатися у справи сусіда, терпимість до людей дивних, не схожих на інших, повага до традицій і здорова підозра у ставленні до влади. Повільний розвиток суспільства також тягне за собою культурні конфлікти. Це, наприклад, вічна проблема батьків і дітей. Для західного світу кінець ХХ ст. - період серйозних роздумів над традиційними цінностями техногенної цивілізації. Чи здатна планета витримати тягар технічного прогресу? Чи не пора звернутися до практики самообмеження? Чи не викличе надмірність у матеріальному споживанні глобальну кризу людства?

3. Історичні колізії культури

Розуміння культури як способу самореалізації і самотворення особистості, світу символів у різних сферах суспільного життя дозволяє диференціювати історичні форми культури, охарактеризувати конкретні типи, визначити їх місце і роль в історії. В умовах існування суспільних антагонізмів єдність людини і культури умовна. Тут усе обертається на свою протилежність, міняється місцями: історія, яка могла бути історією існування

людини, перетворюється на самостійну надлюдську субстанцію, засоби стають метою (бо мета виправдовує засоби), а мета виступає у ролі простих засобів; людина втрачає людське єство, а мірою її багатства, замість дійсних якостей, стає обсяг приватної власності. Людина, яка може отримати насолоду від спілкування з культурою, створеною її руками і розумом, вимушена витримувати її тиск. У такому випадку культура стає чужою, іншою, відчуженою. У такій системі загальна ситуація визначається категорією відчуження. Людинотворча суть культури набуває відчужених форм. Культура втрачає гуманістичний характер і тактично перетворюється на антикультуру, і замість того, щоб турбуватися про людей, вона підноситься над ними чужою і ворожою силою.

Виявити у суспільних явищах антикультурний зміст легко і в той же час надзвичайно складно. Наркоманії, алкоголізму, пияцтву та обману усі народи дають однозначну оцінку - негативну, тобто класифікують як антицінність, антикультуру. Антикультурою людство затаврувало сталінський геноцид проти малих народів і ворогів народу, фашистську політику і практику Гітлера, політичний геноцид і різні форми расизму. Антикультура - прояв і результат дегуманізації людських стосунків, відхід від загальнолюдських цінностей і пріоритетів, втрата глибинних моральних орієнтирів, які ґрунтуються на розумі, вірі, істинній любові до людей. Відділити культуру від антикультури іноді буває нелегко. Істина відкривається людству не відразу, одночасно і повністю. Розуміння змісту речей і процесів не завжди може відповідати їх дійсному змісту.

Культурологічна література оперує ще одним терміном для позначення явищ і процесів, які не потрапляють під однозначне визначення культури - контркультура. Під контркультурою розуміють сукупність політичних, соціальних, ідеологічних рухів, дій та ідей західноєвропейської спрямованості. Вона виникла на початку 60-х років і досягла кульмінації в часи травневої революції 1968 р. у Парижі. Контркультура протистоїть культурі не негативним або ворожим, а просто іншим соціальним явищем. Теоретики контркультури американський філософ Г. Маркузе, французький філософ Ж.- П. Сартр, австрійський психолог В. Райх та ін. розглядали існуючу культуру як організоване насилля над особистістю, таке соціальне явище, яке викорінює з людських душ творчі поривання, прагнення до насолоди життям, ототожнювали контркультуру з бездушним технократизмом, який не уособлює соціум, дегуманізує соціальні відносини, руйнує індивідуальність. Існуюча культура, писав Герберт Маркузе, перетворюється на антикультуру. Від неї необхідно відмовитися, точніше, замінити новими формами спілкування - контркультурою. Теоретики контркультури ставили завдання підірвати культуру зсередини ідейною і психологічною переорієнтацією, революцією у свідомості, здатною розкріпачити підсвідоме, емоційну сферу психіки, сексуальні потяги, людську чуттєвість за допомогою музики, танців, тілесного контакту та ін.

На початку 70-х років XX ст. рух контркультури почав стихати. Очевидно, інакше і не могло бути, оскільки рух не мав чітко сформульованої

мети, не містив загальнолюдських ідеалів, не відображував інтересів і потреб значних організованих сил. За свідченням західної преси, більшість рядових представників руху потім стала підтримувати консервативні або ліберальні програми, частина вступила до лав комуністів або робітничих партій. Інші еволюціонізували до тоталітаризму тощо. Історичний досвід людства засвідчує, що повернення культури до її людинотворчої суті неможливе без ліквідації відчужених форм соціальності, побудови соціально справедливого суспільства, виключення експлуатації та пригнічення людини людиною.

Поняття цивілізація (громадянський) з'явилося в середині XVIII ст. у зв'язку з поняттям культури. Ним активно користувалися французькі просвітителі, називаючи соціально справедливим (тобто цивілізованим) суспільство, яке ґрунтувалося на принципах розуму, гуманізму і справедливості. Потім уже інші мислителі терміном цивілізація стали позначати високий рівень розвитку матеріальної і духовної культури західноєвропейських народів. К. Маркс і Ф. Енгельс зв'язували з поняттям цивілізація технологічні та організаційні завоювання суспільства. Ясно, що рівень таких досягнень у різні історичні епохи різний. Виходячи з розрізнення умов розвитку культури, Фрідріх Енгельс виділяв фази розвитку історії: дикунство, варварство, цивілізація. У сучасній світовій літературі поняття цивілізація має різний зміст. Широко користуються таким словотворенням: антична цивілізація, цивілізація майя, буржуазна цивілізація та ін. Англійський історик і соціолог А. Тойнбі обґрунтував концепцію кругообігу локальних цивілізацій. На його думку, рушійною силою кругообігу виступає творча меншість - носій життєвого пориву. Світ нараховує 21 локальну цивілізацію. Пізніше дослідник зменшує їх кількість до 13. Інший філософ Дж. Неф вважає, що поняття цивілізації охоплює лише матеріальні і технічні цінності і блага, а зміст духовних цінностей відображує поняття культури.

В інтерпретації поняття цивілізація спостерігаються два основних підходи: позначення певного рівня розвитку суспільства і характеристика його матеріально-технічних досягнень у порівнянні з духовними надбаннями. У практиці наукового дослідження обидва підходи часто переплітаються між собою і доповнюють один одного, хоча і характеризують суспільно-історичний розвиток по-різному. Суперечлива єдність підходів дає можливість виділити ще один аспект змісту поняття цивілізація, який зв'язаний з відповідністю предмета (ідеї, процесу, суспільства) найбільш прогресивним, виробленим на основі загальнолюдських надбань людства уявленням про нього. У такому аспекті поняття цивілізація корелює з поняттями сучасне, передове, прогресивне, нове у певних сферах суспільного життя (праця, побут, політика) і в суспільстві. Існують широко вживані словотворення: цивілізація праці і споживання, цивілізація побуту, цивілізація автомобіля та ін. Головним критерієм якості речі (предмета, відношень властивостей, ідей) є її завершеність, сучасність, відповідність світовим стандартам.

Суспільство можна вважати цивілізованим, якщо на сучасному рівні

розвиваються всі сфери життєдіяльності людей: виробництво і споживання, наука і освіта, мистецтво і політика, мораль та ін. Поняття сучасний рівень означає відповідність світовим зразкам, досягненням загальнолюдської культури. Називаючи суспільство цивілізованим, мало що можна сказати про стан людини, про розвиток її духовних якостей. В оточенні сучасних речей та ідей людина може не знайти себе, втратити, почувати дискомфортно, тобто перебувати у стані відчуження. Цивілізація може не влаштовувати людину, бути чужою їй. Особистість вимушена бігти від безлічі суперсучасних речей, цивілізацій, від самої себе. Низький рівень культури заважає цивілізованому суспільству забезпечити добробут і щастя людини, тобто такий взаємозв'язок суб'єкта з предметом, за якого існування речі повністю підпорядковується розвитку суттєвих сил людини, її розвитку. Цивілізація, вказував М.О. Бердяєв, повинна мати високий культурний рівень, тобто базуватися на високих духовних надбаннях. Будь-який відхід від гуманістичних загальнолюдських пріоритетів деформує обличчя суспільства, спрямовує його розвиток в антицивілізоване русло.